

door mr. W. C. D. Hoogendijk

Mr. W. C. D. Hoogendijk is hoofd van de afdeling Welzijnszaken van de provinciale griffie van Zuid-Holland.

Is het CDA tegengevallen?

1. Is de vraag fatsoenlijk?

Het CDA bestaat nu ruim een jaar en is in korte tijd in onze samenleving een gevestigde institutie geworden. Een goede reden om ons er tussentijds rekenschap van te geven of het CDA, zoals het zich intussen ontwikkeld heeft, daadwerkelijk is geworden wat wij er indertijd, in de fase van totstandkoming, van hadden verwacht. Of... is het CDA tegengevallen?

Een enigszins beklemmende vraag. Want stel dat het antwoord 'ja' zou moeten luiden, 'ja, het is ons tegengevallen', doen wij er dan niet beter aan de vraag niet te stellen, of er omheen te redeneren? De partij doet het immers redelijk goed en de eigen mensen hebben het moeilijk genoeg. Derhalve: liever zwijgen in solidariteit? Of, toch maar spreken, eveneens... in solidariteit?

Ik ben de mening toegedaan dat het laatste kan. Ik denk zelfs dat als wij interne kritiek systematisch uit de weg zouden gaan, of zouden diskwalificeren, dat wij dan een type partij zouden scheppen waar wij met zijn allen in korte tijd genoeg van zouden krijgen. Een partij, bevangen door het ene doel, het – vermeende – **partijbelang**, waaraan alle andere zaken ondergeschikt zijn, heeft iets beangstigends. Een politieke partij kan niet zonder een

goede organisatie. Van de organisatie hangt grotendeels af, of een partij niet alleen goede maar ook kwade tijden kan doorstaan.

Het CDA, als nieuwe politieke beweging, was dringend toe aan organisatorische onderbouwing. En dat gebeurt voorzover ik het kan nagaan in deze periode heel competent.

Toch zijn er in een partij als het CDA steeds twee zaken tegelijk aan de orde. De partij mag niet desintegreren; dat is altijd de grote zorg voor de leiding. Dat is de ene kant. De andere kant is, dat het organiseren van de eensgezindheid in een grote partij tegelijk elementen heeft van manipulatie, van uitgeholde besluitvormingsprocessen, van oppervlakkigheid.

Ik noem twee voorbeelden.

Een partijraad waarin honderd mensen over honderd onderwerpen ieder drie mi-

nuten mogen spreken lijkt de opperste vorm van democratie; maar zo'n partijraad heeft natuurlijk geen functie als creatief moment in het Nederlandse politieke gebeuren. Het is een huishoudelijke vergadering, waarin volgens dezelfde regels gesproken en beslist wordt over een gulden contributieverhoging voor de partij en over het stationeren van kernwapens in Nederland. En bij de congresganger blijft het onbestemde gevoel achter, dat dit niet alléén een kwestie is van tekortschietende vergadertechniek, maar dat hierin óók openbaar wordt de wijze waarop de leiding van de partij de relatie tot het eigen kader ziet en inhoud geeft.

Ik geef een tweede voorbeeld. Op de partijraad, waar na maanden tobben de kabinetsformatie aan de orde was, is de uitzetting van onze lijsttrekker – die intussen ook premier geworden was – zonder één woord van uitleg of verontschuldiging verschoven van een plaats *in* de agenda naar een plaats aan het *slot* van de agenda, waardoor een discussie tussen onze eerste man en ons kader afgesneden werd. De vragen en twijfels over de gang van zaken bij de kabinetsformatie, waarover evenmin de partijvoorzitter en de fractievoorzitter serieus verantwoording aflegden, konden de partijleden meenemen naar huis.

Deze voorbeelden zijn slechts een signaal om een zekere onrust aan te geven over de wijze waarop wij met elkaar omgaan in het CDA. Er blijven zaken buiten onze gezichtskring, hetzij omdat wij er niet aan toekomen, hetzij omdat zij politiek niet opportuun geacht worden, die wij toch in het CDA niet kunnen missen zonder iets wezenlijks kwijt te raken.

Wat missen wij in het CDA, waardoor wij ons ongelukkig voelen, hoewel het ogenschijnlijk zo goed gaat met het CDA, ja zelfs boven verwachting goed?

Het is een vraag die mij reeds geruime tijd bezig houdt, omdat in bredere kring te-

leurstelling doorklinkt over wat het CDA tot nu toe geworden is. En niet alleen bij personen die heimwee voelen naar de oude partijen waaruit het CDA is voortgekomen. Indien mijn waarneming juist is, dan is de teleurstelling het duidelijkst juist bij diegenen die met een zekere hoop en verwachting actief de totstandkoming van het CDA hebben bevorderd. Ik reken ook mijzelf daartoe.

In dit artikel wil ik op dit thema, van het 'tegenvallende' CDA, nader ingaan. Op twee gronden: een specifieke en een algemene.

Specifiek. Wij zijn als CDA in feite nog maar net 'op weg'. Het lijkt mij wezenlijk dat wij in deze periode niet alleen organisatorisch maar ook inhoudelijk ons kritisch rekenschap geven, welk 'type' partij wij – uitgesproken of impliciet – bezig zijn te bouwen.

Algemeen. Er is in ons land een toenemende scepsis waarneembaar over 'de politiek'. Het vermogen, de betrouwbaarheid, de geloofwaardigheid van 'de politiek' worden in twijfel getrokken. Dat is een slechte zaak, omdat dit de situatie is waarin een samenleving zo gemakkelijk desintegreert. En dat in een periode waarin het ons in Nederland na jaren niet meer zo goed gaat en wij er juist behoefte aan hebben dat er een overheid is die over het morele gezag beschikt controversiële beslissingen te nemen. De scepsis betreft niet typisch het CDA, misschien in de huidige fase niet eens in de eerste plaats het CDA, maar toch wel mede het CDA. Wij zullen als CDA voor ons deel er aan moeten bijdragen dat het morele gezag van de politiek verzorgd wordt. Daartoe kan behoren de vraag of wij het zelf wellicht in bepaalde opzichten laten afweten.

2. Confrontatie met de kerkelijke cultuur

Bij de oprichting van het CDA hebben wij verondersteld, dat de ontmoeting van katholieken en protestanten, ieder vanuit een eigen kerkelijk-culturele achtergrond,

wederzijds een stimulerend effect zou hebben. In de aanloopfase was namelijk gebleken dat een confrontatie van de twee culturen voor beiden een verrijking betekende. Wij werden in deze periode van kennismaking verplicht ons er rekenschap van te geven wat voor ons wezenlijk was en wat niet; wij werden verplicht datgene wat wezenlijk was te verwoorden in termen die niet alleen in de eigen kring verstaan werden, maar ook door de vrienden met wie wij in gesprek waren. En wij ontdekten dat onze partners onze eigen visie op een onverwachte en prikkelende wijze konden verrijken en verdiepen. Er heeft in de aanloopfase van het CDA een intensief contact plaats gehad tussen de katholieke en de reformatorische tradities en opvattingen; naar mijn mening, ondanks de spanningen die het opriep, ten goede van beiden.

Daarom is het zo teleurstellend, dat het verlangen om de beide kerkelijke culturen elkaar blijvend te doen inspireren, na de totstandkoming van het CDA blijkbaar in alle geledingen van de partij vervluchtigd is. Er is althans in het officiële optreden van de partij weinig merkbaar van. Hoe zou dit komen?

Ik denk dat een van de oorzaken is, de wijze waarop indertijd de grondslagdiscussie is vastgelopen. Wat begonnen was als een integere poging elkaar te doorgronden in elkaars bedoelingen en elkaar daarin zo mogelijk te vinden, verloor al doende zijn spirituele inhoud en verwerd tot strijd om formules, niet het minst als gevolg van interventies van a.r.-zijde moet ik er eerlijkheidshalve bijzeggen, zelf afstameling van die bloedgroep zijnde. Toen het CDA eenmaal gevestigd was, was het een opluchting voor allen van deze onvruchtbaar geworden polemiek bevrijd te zijn.

Ik denk dat een tweede oorzaak is, de onmacht van diegenen, die zich deze thematiek nauw betrokken voelden om er in de praktijk van alledag gestalte aan te

geven. Men zocht naar aangrijpingspunten om de spirituele waarden van het CDA aan de orde te krijgen, maar raakte verstrikt in de casuïstiek van het politieke bedrijf. De dissidenten die zich als vertegenwoordigers bij uitstek opwierpen van een principiële politiek, kregen daardoor in hun optreden iets krampachtigs en verloren aan geloofwaardigheid. En zo ontstond op zijn minst de schijn, dat de honden blaffen maar dat de karavaan verder trekt.

Toch doen wij met een verklaring als deze naar mijn overtuiging onrecht aan wat er werkelijk aan de orde is in ons CDA. Want de spiritualiteit is niet het voorrecht van weinigen, zoals wij in tal van ontmoetingen op alle niveaus van de partij bij herhaling hebben kunnen constateren. Er is integendeel volgens mijn waarneming een duidelijk verlangen bij een zeer groot deel van onze partij, afkomstig uit alle bloedgroepen, om principieel onze houding te bepalen in onze maatschappij en niet te volstaan met het reageren op de steeds wisselende onfortuinlijkheden van de actualiteit.

Ik wil in dit verband, als protestant, een thema ter sprake brengen dat in het CDA min of meer in de taboe-sfeer is terecht gekomen, namelijk de ontwikkelingen binnen de rooms-katholieke kerk.

Het CDA is geen kerkelijke partij; om misverstand te voorkomen wil ik dat graag nadrukkelijk voorop stellen. Maar ik denk tegelijk, dat onze kerkelijke cultuur, dat onze kerkelijke traditie, dat onze respectievelijke spiritualiteit zoals die in de kerk mede is gevormd, zo belangrijk zijn, dat die zo zeer deel zijn geworden van onze manier-van-zijn, van onze wijze-van-leven, dat het niet mogelijk is die in een christen-democratische partij buiten beschouwing te laten, buiten de orde te verklaren, op straffe van een geestloze verzakelijking van ons politieke bedrijf.

Een van de dingen waarvan we ons in het CDA nauwelijks rekenschap hebben ge-

geven, is de geweldige omslag die er in de rooms-katholieke kerk heeft plaats gevonden in de periode tussen de eerste aanloop tot het CDA en de definitieve oprichting. Het begin van het CDA stamt uit de periode van paus Johannes XXIII en van de vernieuwingen binnen de rooms-katholieke kerk. De katholieke kerk, die in protestantse ogen (te zeer) een kerkelijk-politiek machtsinstituut is, ontpopte zich in die jaren als een instituut met een geweldig pastoraal vermogen, traditionele en organisatorische waarden relativerend ten behoeve van wat – in de echte zin van het woord oecumenisch – het hart van het evangelie werd geacht. Er vond in die jaren een herkenning plaats tussen protestanten en katholieken over tal van zaken die beiden ontdekten gemeen te hebben, zonder dat de verschillende kerkinstituties voor deze herkenning van de gemeenschappelijkheid een belemmering behoeften te vormen.

Dat is sinds het optreden van de huidige paus anders geworden. En dat heeft zijn weerslag, uiteraard op de katholieke gemeenschap, maar vervolgens ook op het CDA. Wij staan als katholieken en protestanten weer evenals vroeger ietwat onwennig tegenover elkaar. Zo is één van de gevolgen van de huidige ontwikkeling, dat een protestant enige schroom voelt om vrienden van katholieken huize op hun katholiek-zijn aan te spreken. Want wij weten dat vele van onze katholieke geestverwanten even ongelukkig zijn met de gang van zaken in de katholieke kerk als wij zelf. Maar zij moeten wel, als onvermijdelijkheid, zich evenals hun bisschoppen bij deze gang van zaken neerleggen. Het CDA bedoelt een maatschappij-kritische en een maatschappij-hervormende beweging te zijn. Zoals ik het zie is het Vaticaan onder het bewind van de huidige paus bezig uit te groeien tot een van de belangrijkste cultuur-kritische en cultuurvormende centra in de wereld. Gehuld in kerkelijk gewaad weliswaar, maar daarom

niet minder effectief. Dat betekent, dat als wij niet in een onwezenlijke situatie terecht komen, wij als CDA er m.i. niet aan kunnen ontkomen ons rekenschap te geven van het mens- en maatschappijbeeld dat in deze jaren in het Vaticaan ontwikkeld wordt en als politieke beweging onze houding daartegenover te bepalen. Ik ben er namelijk niet zeker van, dat de mens- en maatschappijvisie, die in deze periode verheven wordt tot officiële katholieke leer, overeenkomt met de mens- en maatschappijvisie waar wij tot nu toe in het CDA van uit zijn gegaan.

Ik denk dat als wij in het CDA de onbevangenheid tegenover principiële zaken willen herwinnen, dat wij dan de ruimte moeten scheppen om over deze zaken in gesprek te komen, binnen de context waarin dit soort thema's nu eenmaal aan de orde zijn, zoals de historische context, de maatschappelijke context, óók de kerkelijke context.

Anders gezegd: de visies die door de kerken ontwikkeld worden, zijn voor het CDA relevant. Zij zijn voor ons *niet* het laatste woord. Wij zullen er als katholieken en protestanten gezamenlijk zelfstandig ons oordeel over moeten vormen. En het lijkt mij niet op voorhand uitgesloten dat wij in bepaalde zaken *tegenover* de opvattingen van een of meer kerken zullen uitkomen.

De redenen waarom het mij zo belangrijk lijkt ook binnen het CDA meer zicht te krijgen op de ontwikkelingen die in de huidige tijd door het Vaticaan worden bevorderd zijn drieërlei:

1. Er is, indien ik het goed zie, onmiskenbaar een streven authentieke katholieke waarden, tegenover de gemakzucht van tal van populair geworden opvattingen, opnieuw inhoud te geven. Het is een onderstroom die voor ons in het CDA dunkt mij in positieve zin herkenbaar moet zijn.
2. Er is echter ook, indien ik het goed zie, een tendentie tot restauratie. Het *niet* onderkennen dat gewijzigde cultuur-histo-

rische omstandigheden *nieuwe* antwoorden vergen, met de risico's en onzekerheden die dat voor de gevestigde instituties kan meebrengen. Wij zien over de gehele wereld, ook politiek-maatschappelijk, een neiging tot restauratie. Het zou kunnen zijn dat die tot *in* de kerk is doorgedrongen. Als dat zo is, vormt deze geest van restauratie een bedreiging voor het CDA.

3. Tenslotte is het Vaticaan m.i. daarom zo belangrijk, omdat in deze tijd in protestantse kring van een herijking van de spiritualiteit veel minder sprake is. Het protestantisme is, indien ik het goed zie, in dit opzicht in stilstaand water terecht gekomen. Daar zijn voorshands geen nieuwe impulsen te verwachten. Of onderschat ik hiermee het vermogen van de huidige protestantse theologie en de spiritualiteit van de Wereldraad?

Samenvattend: wil het CDA niet stroomloos worden, dan zullen katholieken en protestanten elkaar op hun katholiek-, resp. protestant-zijn moeten blijven aanspreken. De ontwikkelingen binnen de kerken kunnen daarbij niet buiten beschouwing blijven. Een nadere analyse van de opvattingen die de laatste jaren met name in katholieke kring worden ontwikkeld en een confrontatie van het CDA met de relevante onderdelen daarvan lijkt mij van belang. Het ligt voor de hand ons als CDA daarbij in de huidige fase met name rekenschap te geven van het gebeuren in de katholieke kerk, omdat de protestantse kring naar het schijnt voorshands weinig markante aanknopingspunten biedt voor verdieping van het mens- en maatschappijbeeld.

3. Vrede en veiligheid

Nadrukkelijker dan waartoe de politiek tot nu toe bij machte was, is onder auspiciën van de kerken via het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) het thema vrede en veiligheid in onze samenleving aan de orde gesteld. Dat gebeurt, zoals bekend, onder een bepaalde gezichtshoek en met een

duidelijk gekozen politieke strekking. Wat is de positie van het CDA daartegenover?

De positie van het CDA lijkt er meer een van tactische dan van principieel-politieke aard te zijn. Een voorbeeld is dezelfde partijraad waar ik reeds eerder naar verwees. Deze partijraad werd in de herfst van vorig jaar gehouden op dezelfde dag waarop in Amsterdam de grote manifestatie van het IKV plaats vond. Een uitgelezen moment zou men zeggen om als christen-democratische beweging principieel de confrontatie aan te gaan tussen de eigen visie en die van het IKV, opdat het Nederlandse volk zou weten waar het om gaat en waarom. Wij konden als partij echter niet dieper reiken dan enige tactische manoeuvres, eerst door een voor het IKV niet-geestverwante spreker uit eigen kring aan het IKV voor de demonstratie aan te bieden. En vervolgens, toen het IKV – m.i. terecht – deze spreker als niet passend in de opzet van de manifestatie geweigerd had, door deze beslissing van het IKV in de partijraad procedureel breed uit te meten. De partijleiding heeft in die dagen geen kans gezien, tegenover de indrukwekkende betoging op niveau te reageren en wij hebben beschaamd de vergadering van de partijraad uitgezeten. Indien dit een incidentele misser was, zou het unfair zijn er over te beginnen. Het is echter vrees ik symptomatisch voor de wijze waarop wij met het thema vrede en veiligheid omgaan in onze partij: de kunstige evenwichtsoefening. Kunstig inderdaad, omdat wij ondanks de verdeelde standpunten het evenwicht nog steeds niet verloren hebben. Maar is zo'n beleid over een van de gewichtigste onderwerpen van deze eeuw, ook daadwerkelijk het type beleid dat ons voor ogen stond toen wij besloten een CDA op te richten? Ik denk dat ons toen iets meer overtuiging, iets meer allure ook, voor ogen stond. Vrede en veiligheid zijn de laatste jaren vooral in de aandacht gekomen als een

ethisch probleem en als een defensieprobleem, in onderlinge samenhang. Het is de vraag of wij het IKV moeten volgen in deze probleemstelling. Ik heb namelijk sterk het vermoeden dat het IKV, binnen de eigen, zelf ontworpen probleemstelling, antwoorden aandraagt die principieel aanspreken en ook overigens doordacht zijn. Maar is de probleemstelling juist?

Ik heb de indruk dat een aantal wezenlijke zaken in onze standpuntbepaling over de kernbewapening vaak buiten beschouwing blijven; zaken die samenhangen met ons mens- en maatschappijbeeld.

In de eerste plaats dat de mens niet van nature geneigd is tot het goede maar tot het kwade. Wij kunnen deze kennis ontleenen aan de bijbel, maar ook aan de ervaring in duizenden jaren wereldgeschiedenis. De mensen zijn knapper geworden maar niet edeler, niet beter, niet onzelfzuchtiger. In de loop van de eeuwen hebben wij systemen opgebouwd om de woekering van het kwaad in de samenleving te temperen, te beheersen, te voorkomen. De democratische rechtsstaat is een van deze systemen.

Zo doende hebben wij kans gezien in de westelijke wereld de ongebreidelde heerschappij van het geweld op nationaal niveau heel behoorlijk aan banden te leggen en ondergeschikt te maken aan de heerschappij van het recht.

Op internationaal niveau zijn wij echter nog niet zo ver. Wij maken gestaag vooruitgang, zoals in West-Europa, waar de naties elkaar eeuwenlang op leven en dood bestreden hebben met twee wereldoorlogen als gevolg daarvan, maar waar nu allianties zijn ontstaan en ondanks tal van politieke strubbelingen gewapende conflicten uitgesloten moeten worden geacht. Op wereldschaal zijn wij daar echter nog lang niet aan toe. Daar staan kleine en grote machten tot de tanden gewapend tegenover elkaar met als voornaamste drijfveer de tegenstander te elimineren. En wanneer een catastrofe uitblijft, dan is

dat naar mijn overtuiging in overwegende mate te danken aan het feit dat de krachtsverhoudingen van de supermachten zo dicht bij elkaar liggen dat een gewapend conflict het eigen voortbestaan in de waagschaal stelt.

Anders gezegd: het machtsevenwicht vervult in de huidige fase van de geschiedenis een wezenlijke functie. Hoe afschuwelijk de dreiging met absolute vernietiging ook is, hoe afschuwelijk de risico's, dat dit dreigen met geweld op een of ander moment uit de hand zal lopen ook zijn, hoe afschuwelijk dat dit dreigen met geweld provoceert tot steeds hogere perfectie van de wapensystemen, toch zullen wij het bij gebreke van andere instrumenten in de huidige fase van de geschiedenis in belangrijke mate van dit instrument moeten hebben. Ik denk dan ook dat de risico's bij een abrupte of eenzijdige verstoring van dit evenwicht groter zijn, dan bij het zorgvuldig instandhouden van dit evenwicht.

Tijdens deze 'Gnadenfrist' die het machts-evenwicht ons schenkt zullen wij wel naarstig en creatief moeten werken aan een wereldomspannende orde die het vermogen van de mens tot vernietiging op een andere wijze inperkt dan via de dreiging met totale ondergang. Ik ben in zoverre geen cultuurpessimist, dat ik geloof dat dit kan, al weten wij lang niet zeker dat het ook werkelijk gelukt. Hier komt de opgave voor de politiek. Maar hier wordt ook zichtbaar onze maatschappijvisie.

Ik geloof namelijk dat het niet voldoende is, de verdeling van de wereld in machtsblokken te verwerpen. De verdeling van de wereld in deze machtsblokken is óók een kwaad, maar belangrijker is nog welke macht straks de heerschappij over de wereld zal uitoefenen. Indien het een op de communistische doctrine gebaseerd totalitair regime zou worden, dat in het bezit is van het monopolie over de vernietigingssystemen, dan zou het nieuwe, want

volstrekt ongebreidelde kwaad weleens vele malen erger kunnen zijn dan de belangstijgende situatie van de huidige periode. De geperfectioneerde mogelijkheden tot vernietiging van mensen kunnen wij namelijk nooit meer kwijt raken. De vraag is hoe wij deze mogelijkheden zullen reguleren. Naar mijn mening niet door ze in handen te spelen van een totalitaire machtsstructuur. Hier liggen lijkt mij de historische opgaven voor de huidige generatie.

Geografisch gezien is West-Europa een schilfer aan het Euro-Aziatische continent, voor het overgrote deel beheerst door de communistische machten Rusland en China. Wil West-Europa niet Finlandiseren, op dezelfde wijze als dat in verschillende graden van hevigheid met Oost-Europa het geval is, dan is slechts één opstelling mogelijk, namelijk ons met overtuiging scharen in NAVO-verband, inclusief de bewapening die daarvan het gevolg is. Dat geldt ook Nederland. Wie een reductie wil plegen op de Nederlandse deelneming aan de NAVO, is m.i. gehouden de consequenties te expliciteren die men bereid is als gevolg van deze keuze te aanvaarden. Of anders gezegd: wij zullen duidelijk moeten maken aan welk politiek-maatschappelijk systeem wij in onze relatie tot de rest van de wereld wensen te werken. Dat *behoeft* niet ons eigen westers-democratische systeem te worden; het *mag* niet het totalitair-communistische systeem worden. Wat dit betreft zullen creativiteit, geduld en volharding nodig zijn om niet te verongelukken, of misschien beter nog: geloof, hoop en liefde. Geloof dat wat wij nastreven kán; hoop dat het gelukt; liefde, óók voor de medemens aan de andere kant van de politieke en maatschappelijke grenzen.

Wij zijn niet uit en wij mogen niet uit zijn op vernietiging van de tegenstanders; daarvoor zijn onze wapensystemen niet bestemd. Dat betekent, dat als wij, *samen*

met onze tegenstander, gehouden zijn stap voor stap ons een weg te banen naar een *gezamenlijke* toekomst, dat het dan uiterst belangrijk is, dat niet alleen onze standvastigheid bekend is aan onze tegenstander, maar ook onze bereidheid en ons vermogen méér te doen dan alleen het evenwicht van de gevestigde machtsposities in stand houden.

In de kern van de zaak gaat het niet om een ethisch probleem, of een defensieprobleem, of een combinatie van beide. In de kern van de zaak gaat het om een politiek-maatschappelijk probleem, zij het ethisch zwaar geladen en op defensie terrein uiterst kwetsbaar. Het waarheidselement in het standpunt van het IKV lijkt mij, dat men in die kring wijst op de noodzaak nieuwe dilemma's te introduceren, omdat de bestaande dilemma's, indien zij blijven bestaan, ons op een doodlopende weg voeren. Maar wij moeten ons dan wel rekenschap geven van de maatschappelijk-politieke context waarbinnen de nieuwe dilemma's worden aangeprezen. Zoals gezegd heb ik daarover bedenkingen.

Overigens, indien wij als Nederland overtuigd kiezen voor de weg van NAVO, dan lijkt mij voor de huidige tijd héél belangrijk dat wij uiterst zorgvuldig onze houding bepalen tegenover de Verenigde Staten onder het bewind van president Reagan. Het ligt namelijk zo voor de hand, dat onze verbondenheid met de Verenigde Staten wordt opgevat als een vanzelfsprekende verbondenheid met het bewind-Reagan. Het moet mij van het hart, dat als dat zou gebeuren, wij misschien een belangrijke fout zouden maken.

Het is mogelijk Reagan te beschouwen als een folkloristische exponent van de Verenigde Staten, die in woordkeus en optreden meer past in de cultuur van zijn eigen land dan in die van West-Europa. Als dat het geval is dienen wij begrip op te brengen voor de vormgeving van zijn politiek, die naar wezen en strekking verantwoord zou kunnen zijn.

Maar ik vrees dat het ernstiger is en dat de verkiezing van de heer Reagan tot president van het machtigste land in de wereld een dieptepunt is in het functioneren van de democratie. Ik vrees dat in de persoon van de heer Reagan een administratie aan de macht is gekomen die uitgaat van een geboorneerde en gevaarlijke visie op de maatschappij en op de internationale verhoudingen. En ik vrees voorts dat de heer Reagan hierin misschien toch als een exponent van een groot deel van zijn volk aangemerkt dient te worden.

Ik denk dat het heel belangrijk is met het oog op de toekomst ons een beeld te vormen van de uitgangspunten en doelstellingen van de Amerikaanse politiek. Onze deskundigen uit de fractie, uit het partijbestuur en uit het wetenschappelijk instituut zullen ons in dezen op weg moeten helpen. Ik acht het geenszins uitgesloten, dat onze verbondenheid met de Verenigde Staten wel eens daarin zichtbaar zou kunnen worden, dat wij het als opgave zien de periode-Reagan, die gelukkig slechts een beperkte tijdsduur beslaat – waarvan inmiddels een kwart alweer voorbij is – met zo min mogelijk schade in onze onderlinge betrekkingen op lange termijn, en met zo min mogelijk risico's voor de internationale verhoudingen, te overleven; in afwachting van een nieuwe administratie, met nieuwe mogelijkheden. Want wat is tenslotte vier jaar in het licht van de wereldgeschiedenis, althans indien in die periode rampen voorkomen kunnen worden?

4. De recessie

Het CDA heeft tot nu toe niet geloofwaardig gereageerd op de recessie die ons getroffen heeft. Ik geef daarvan weer enkele voorbeelden.

Er loopt een breuklijn tussen de verkiezingscampagne van vorig jaar en de kabinetsformatie. Tijdens de verkiezingscampagne is niet als belangrijkste thema voor de nieuwe kabinetsperiode aan de orde gesteld de noodzaak tot vergaande bezui-

nigen in de overheidssfeer en daarbuiten. De verkiezingen waren echter nauwelijks achter de rug, of dit thema bleek de belangrijkste inzet van de kabinetsformatie te vormen. De ontwikkelingen gaan weliswaar snel, maar indien de premier van het vorige kabinet tevens lijsttrekker is, dan valt moeilijk aan te nemen dat de hete kwesties in de formatie zich niet reeds in de weken en maanden daarvoor aankondigden. Wij stuiten hier op hetzelfde thema waarop ik reeds eerder duidde, namelijk: hoe gaan wij in de politiek met elkaar om. Volgens mij is de politieke leiding verplicht de kiezers en de leden van de partij serieus te nemen en hen met de waarheid te confronteren, ook indien het een (electoraal) onaangename waarheid is. Op dit stramien voortbordurend valt mij op, dat de nare boodschap over de toekomst wel door ministers van het kabinet gebracht wordt, met name door onze premier, maar dat fractie en partijbestuur nauwelijks een creatief aandeel hebben in de communicatie met de achterban terzake van onze visie op de recessie. En de boodschap die ons van uit het kabinet bereikt, is dat wij moeten bezuinigen, om langs deze weg de werkgelegenheid te bevorderen.

Het laatste is misschien wel waar, maar men ziet dan over het hoofd, dat de samenhang tussen bezuinigen en werkgelegenheid tot nu toe nog niet overtuigend is uiteengezet. Wij weten integendeel dat bezuinigen het motto was van de crisispolitiek in de jaren dertig en dat de economen nadien niet moede zijn geworden om aan te tonen hoe fout dit was. De periode van de economische expansie, onder meer geleid door de opvattingen van Keynes, ligt nog niet zo ver achter ons... Wij kunnen niet van de ene dag op de andere van leermeester veranderen zonder er rekening van te geven. Politiek is een publieke zaak!

Voorts ben ik er niet zeker van, indien het CDA, of de CDA-ministers, zich tot

exponent maken van de noodzaak tot bezuinigen, dat wij dan op de goede weg zijn. In het waardensysteem dat wij als christen-democratische beweging aanhangen komt m.i. de bezuiniging als zelfstandige waarde niet voor. Bezuinigen is namelijk niet een goede daad in zich zelf en wij zullen daar de samenleving ook nooit voor kunnen mobiliseren. En zeker niet indien de samenhang tussen bezuinigen en werkgelegenheid zo ondoorzichtig blijft als tot nu toe het geval is.

Zijn wij niet veel eerlijker, indien wij aan het Nederlandse volk melden, dat wij in Nederland met twee uiterst onaangename feitelijke ontwikkelingen moeten rekening houden. In de eerste plaats dat grote werkloosheid zeker in de jaren tachtig zal blijven bestaan, wat wij er ook aan doen. In de tweede plaats dat ons gezamenlijke inkomen, hoe wij het ook keren of wenden, in de jaren tachtig aanmerkelijk zal dalen als gevolg van omstandigheden die buiten onze macht liggen. Volgens mij is het de taak van de politiek dit soort onaangename boodschappen aan de samenleving te brengen en de situatie niet rooskleuriger voor te stellen dan die is. Inzicht in de werkelijke situatie is namelijk de voorwaarde om in de sfeer van het beleid geëigende maatregelen te treffen.

Het onderkennen van de feitelijke stand van zaken en de durf waarvoor uit te komen is één deel van het probleem. Het andere deel van het probleem is, de volstrekte verwarring in ons land, hoe onze houding tegenover dit probleem te bepalen. Daarover bestaat noch een maatschappelijke, noch een politieke, noch een wetenschappelijke consensus. Dit beperkt de mogelijkheden van regering en politieke partijen om op een overtuigende en inspirerende wijze te handelen; tegelijk is het oorzaak van een verdergaande slijtage van het prestige van de politiek. Daarmede nemen de mogelijkheden van de politiek af en het lijkt of wij in de bekende cirkel terecht komen.

In deze situatie is het voor een partij als het CDA uiterst belangrijk herkenbaar een principiële positie te kiezen. Waar het om gaat is immers het overtuigen van belanghebbenden, van het bedrijfsleven, van de vakbeweging, van werkenden en werklozen, van ouderen en jongeren, ook van andere politieke partijen, dat de koers die wij gemeenschappelijk afspreken verantwoord en zinvol is en uitzicht biedt.

De bijdrage van het CDA aan het opbouwen van deze consensus kan m.i. niet zijn het appèl op bezuinigen, om redenen die ik reeds noemde. Wat m.i. wèl mogelijk is – en dat is m.i. een herkenbaar thema voor het CDA, maar niet voor het CDA alléén – dat is, dat als de arbeidsmarkt voor lange tijd krap wordt en als ons gezamenlijke inkomen voor lange tijd aanmerkelijk achteruit moet – dat onze maatschappijvisie dan meebrengt dat de lasten en lusten in deze moeilijke periode *rechtvaardig* over de betrokkenen *verdeeld* moeten worden, op basis van onderlinge *solidariteit*.

In een tijd van krapte rechtvaardig verdelen wat beschikbaar is, op basis van onderlinge solidariteit, ik denk dat dit een beleidsvisie is die vanuit verschillende achtergrond de deelnemers aan de 'maatschappelijke discussie' tot elkaar kan doen naderen en krachten moet kunnen vrijmaken om creatief een beleid te ontwikkelen dat ons op langere termijn uitzicht biedt op herstel.

Ik begrijp dat dit een globale opmerking is en dat bij nadere invulling de tegenstellingen onherroepelijk aan het licht treden: wat is beschikbaar, wat is rechtvaardig verdelen, wat is maatschappelijk haalbaar enz.? Maar toch... Langs deze weg zullen wij geleidelijk een nationale consensus moeten opbouwen.

In dit verband lijkt mij erg belangrijk, nu op *korte* termijn herstel niet te verwachten is, dat er vertrouwen ontstaat, dat het door ons gemeenschappelijk gevoerde beleid op *lange* termijn uitzicht biedt. Dat wil

zeggen dat er vertrouwen opgebouwd moet worden, dat het toekomstig herstel – indien wij daarin slagen –, niet slechts eenzijdig bepaalde groepen van onze samenleving ten goede komt, maar rechtvaardig is naar allen. Het sterk benadrukken van de noodzaak, de rentabiliteit van het bedrijfsleven te herstellen, is, hoe juist ook bedrijfseconomisch en macro-economisch, m.i. een te smalle basis voor het opwekken van dit vertrouwen. Daarom zal dukt mij één van de centrale opgaven voor de eerstkomende tijd worden, hoe de creatieve ruimte voor de ondernemer, zo belangrijk in moeilijke tijden, te verzekeren op een wijze, die de *gemeenschappelijke* inzet en verantwoordelijkheid voor het welslagen van onze nationale hersteloperatie op langere termijn recht doet. Ik kan mij haast niet voorstellen, dat dilemma's als deze niet inspireren tot gezamenlijke actie, in plaats van te verlammen. Een tijd van recessie behoeft niet persé een tijd van stilstand te zijn.

Langs deze weg krijgen wij ook toegang tot de relatie tussen inkomensmatiging en werkgelegenheid. Het is een gangbare opvatting geworden, dat men wel bereid is 'in te leveren', mits duidelijk wordt welke werkgelegenheid dit inleveren voortbrengt. Ik ben geen econoom, maar ik geloof er niet in. Het is volgens mij niet mogelijk een zo directe relatie te leggen tussen inkomensmatiging en werkgelegenheid. De relatie is een andere, namelijk het scheppen van de condities die economische groei weer mogelijk maken. En dat is een herstelproces van lange adem. Reden waarom het voor de geloofwaardigheid van de politiek en voor het uithoudingsvermogen van allen die bij deze operatie betrokken zijn, van het grootste belang is de rechtvaardigheid van wat wij doen zichtbaar te maken.

Het is duidelijk dat in een periode als deze de overheid vaak de eerste bringer zal zijn van ongunstige boodschappen. Ik denk, dat in christen-democratische visie

de overheid hiertoe ook in speciale zin geïmagineerd is. En ik denk voorts, dat zo'n overheid er aanspraak op moet kunnen maken, in dit soort moeilijke, impopulaire situaties, van uit de christen-democratische politiek steun te ontvangen.

Tenslotte, in het verband van dit artikel enigszins terzijde, als concretisering van een bepaald deel van mijn betoog: de ambtenarensalarissen. Er is natuurlijk heel veel over te zeggen, maar zou niet een zwaar argument voor ont koppeling daarin gelegen kunnen zijn, dat de overheid als werkgever het voortouw neemt bij het vormgeven van een inkomenspolitiek? Zoals het nu is, moeten de sociale partners de kastanjes uit het vuur halen en volgt de overheid – comfortabel – op afstand. Is het niet billijk dat de overheid zich zelf als werkgever mede – en misschien juist aan kop – in dezelfde kwetsbare positie begeeft? Toen het met onze economie goed ging, volgde de overheid het bedrijfsleven; laat, nu het slecht gaat, het bedrijfsleven de kans krijgen de overheid te volgen.

5. De kabinetsformatie

'Zo'n formatie nooit meer!'

Hoe zou het toch komen dat wij in Nederland zo vaak slechts met afschuw kunnen denken aan de periode van de kabinetsformatie? Indien er ooit een gevoel van vervreemding optreedt tussen de politieke professionals en de kiezers, dan is het wel in de periode na de verkiezingen, tijdens de kabinetsformatie. Van bijna elke kabinetsformatie behouden niet alleen de verliezers, maar ook de overwinnaars een vervelende nasmaak over. Hoe komt dat?

Deze vraag is het meest intrigerend voor het CDA, omdat het CDA, resp. de in het CDA gefuseerde partijen, bij alle formaties een dominante rol hebben gespeeld. Zou het een signaal kunnen zijn dat op zijn minst óók het CDA er niet in slaagt de goede rol in het formatiegebeuren te spe-

len? En zo ja, hoe komt dat dan; waar gaan wij als CDA de fout in?

Voor een deel is de onvrede over de gang van zaken tijdens kabinetsformaties m.i. te herleiden tot een hardnekkig misverstand over het karakter van kabinetsformaties. In de gangbare opvatting gaat men er van uit, dat de machtsstrijd tussen de politieke partijen beslecht wordt in de verkiezingsuitslag. De kabinetsformatie wordt geacht de verkiezingsuitslag om te zetten in een partijcombinatie voor de volgende jaren. Deze gedachtengang berust op een fictie. In ons staatsbestel wordt de machtsstrijd tussen de partijen namelijk niet beslecht in de verkiezingsuitslag, maar pas in de onderhandelingen daarna over het te formeren kabinet. De uitslag van de onderhandelingen bepaalt in veel sterkere mate de kleur van het toekomstige beleid dan de verkiezingsuitslag, zij het dat de onderhandelingsposities van de partijen mede door de verkiezingsuitslag beïnvloed worden.

Wat nu curieus is, is dit, dat het functioneren van ons parlementaire bestel nauwkeurig tot in details in de grondwet en in de wet is geregeld. De fase van de kabinetsformatie is echter een gevecht zonder spelregels. Het koninklijk instituut van formatoren en informateurs treedt enigszins regulerend op, zonder echter de elkaar bekampende partijen aan een code te binden. Tussen de partijen gelden tijdens de formatie geen aanvaarde staatsrechtelijke zeden, zoals in alle andere situaties in onze parlementaire praktijk heel nauwkeurig wel het geval is.

De kabinetsformatie: een ongereguleerde machtsstrijd. Zou het kunnen zijn dat in de door ons gehanteerde code voor dat soort situaties elementen besloten zijn die aanvechtbaar zijn? In een situatie zonder afgesproken spelregels lijkt mij de ethiek 'hoe benader ik een tegenstander', juist voor een christen-democratische partij een kernmoment. In dit verband laat een opmerking van Van Thijn in het Pu-

chinger-interview in het oktober-nummer van dit blad mij niet los: 'de polarisatiestrategie van de Partij van de Arbeid, zo vaak uitgelegd als arrogantie van de *macht* was in feite de wanhoop van de *onmacht*'. Er is een tweede feit uit de afgelopen periode dat mij aan het denken heeft gezet. Dat is de moeite die het Van Agt heeft gekost, na vier jaar samenwerking in het kabinet met de VVD, om deze partij van het ene moment op het andere los te laten en over te stappen naar samenwerking met de PvdA. Hij is politiek daarover gekritiseerd, maar is dat terecht? Is het niet emotioneel zowel als ethisch volstrekt aanvaardbaar, dat men een partner, met wie men goed heeft samengewerkt en met wie men geen politiek conflict heeft opgelopen, niet laat vallen? Is dat niet zelfs de meest voor de hand liggende reactie?

Er is m.i. aanleiding ons standpunt, dat coalitievorming vóór de verkiezingen niet past bij het karakter van het CDA, opnieuw kritisch te bezien.

Als CDA-partijen hebben wij ons altijd op het standpunt gesteld, dat wij een eigen alternatief bieden voor de Nederlandse politiek, een alternatief dat niet getypeerd kan worden als het midden tussen PvdA en VVD. De behoefte deze eigen signatuur overeind te houden heeft ons terughoudend gemaakt in het aangaan van vaste verbintenissen met hetzij socialisten, hetzij liberalen. Zo'n verbintenis zou het CDA te zeer naar één van beide kanten kleuren. Op de achtergrond heeft – onuitgesproken – ook meegespeeld het feit, dat een vrije keuzemogelijkheid ná de verkiezingen, aan het CDA als enige een niet onaanvaardbare machtspositie verschaft. Ook een ethisch zuivere?

Men kan daar echter tegenover stellen, dat als een coalitie het vier jaar houdt, dat het dan toch niet incorrect is met deze coalitie, met de plussen en de minnen die de afgelopen kabinetsperiode heeft opgeleverd, voor de kiezers te treden en voor deze coalitie verlenging van het mandaat

te vragen? Het is eerder gekunsteld om het *niet* te doen. Wij hebben immers als CDA zelf mede zo'n coalitie tot aan de verkiezingen in stand gehouden. Men mag aannemen dat dit zijn goede redenen heeft. Een aftredend minister-president, verkozen tot lijsttrekker, heeft de neiging zijn eigen kabinetsbeleid tot inzet van de verkiezingen te maken, of dit kabinetsbeleid op zijn minst te verdedigen. Dat was zo bij Biesheuvel, dat is zo bij Van Agt en Den Uyl. Is het niet gekunsteld aan een minister-president/lijsttrekker te verbieden met het eigen beleid (binnen de coalitie tot stand gekomen) voor de kiezers te treden? Wij komen in de verkiezingen immers niet alleen op voor ons eigen program (in abstracto), maar tevens en niet minder voor wat wij in de concrete politieke werkelijkheid (via compromissen binnen de coalitie) daarvan gemaakt hebben en van plan zijn te maken.

Indien een partij vindt dat de eigen be-windslieden het niet goed gedaan hebben, moet de partij hen niet op vooraanstaande plaatsen candideren en zeker niet als lijsttrekker. Dat lijkt mij de koninklijke weg om afstand te nemen van een kabinetsbeleid. Dat lijkt mij een politiek en ethisch zuiverder houding, zowel tegenover onze eigen mensen, als tegenover onze politieke tegenstanders, als tegenover de kiezers, dan de formule die wij tot nu toe plachten te gebruiken. De formule, dat na de verkiezingen in principe een volstrekt open situatie ontstaat.

Er is trouwens nog een overweging die, doordenkend in deze gedachtenlijn, pleit voor het voortzetten van een coalitie over een vierjarige periode heen. Dat is het belang van continuïteit van beleid. Het wordt steeds moeilijker belangrijke wetgevende arbeid binnen één kabinetsperiode van vier jaar te volbrengen. Ook met het oog hierop lijkt het mij van belang coalities aan te gaan, die in principe de bedoeling hebben na een eerste vierjarige periode voortgezet te worden in een volgende vier-

jarige periode. Bovendien maakt het de coalitiepartners onafhankelijker van incidentele electorale stemmingswisselingen; voor een coalitie die geroepen is contro-versiële zaken doortastend te behandelen, zoals in deze tijd, een welkome versterking van de bestuurskracht.

In deze gedachtenlijn, indien die aanvaard zou worden, zou passen dat wij als CDA nu reeds signalen afgeven in de richting van onze coalitiepartners, dat wij, voorzover het ons aandeel in de coalitie betreft, voornemens zijn de coalitie voort te zetten tot wederopzeggens, in ieder geval voor de duur van de huidige kabinetsperiode, maar zo mogelijk met een voortzetting daarna. Niet omdat wij ons partij-politiek meer verwant zouden voelen met de progressieven dan met de liberalen, maar omdat wij het programmatisch met de progressieven eens zijn geworden en derhalve, uit een oogpunt van fair play, van plan zijn voorzover het aan ons ligt de coalitie tot een succes te maken, op een voor *alle* deelnemende partijen eervolle wijze.

Tenslotte nog dit. In een formatie en in het daaropvolgende kabinetsbeleid moet niet alleen zakelijk maar ook emotioneel een evenwicht bereikt worden tussen wat een partij 'verdient' en wat een partij 'inlevert'. Tolerantie betekent, dat wij elkaar de ruimte gunnen om ook emotioneel, herkenbaar voor de eigen aanhang, wederzijds tot ons recht te komen als coalitiepartners. Waar het nog al eens aan schort, dat is juist het gunnen van *déze* ruimte aan de ander, zeker in formatie-tijd. Ik denk dat dit een van de belangrijke redenen is van de frustraties bij onze formaties. Een politieke nederlaag is te verkroppen; de kans daarop maakt immers deel uit van ons politieke bedrijf. Maar vernedering, of het gevoel niet fair behandeld te zijn, is *niet* te verkroppen. Dat polariseert.

6. Tekort aan diepte en tekort aan stijl

Ik keer terug naar de vraagstelling aan het

begin van dit artikel. Is het CDA tegengevallen? Ja, inderdaad. Ik heb getracht aan de hand van een aantal actuele politieke onderwerpen dit gevoel van onvrede nader te bepalen, herkenbaar te maken. Terugziende denk ik, dat de samenvatting van de voorbeelden zou kunnen zijn: tekort aan diepte en tekort aan stijl.

Het kan natuurlijk niet de bedoeling zijn van een artikel als dit, stel dat deze typing juist zou zijn, elkaar deze gevonden conclusie flink in te wrijven. Het gaat er om, bespreekbaar te maken, of een gevoel van onvrede over de gang van zaken terecht is en zo ja om de oorzaken daarvan nader te definiëren. Met de bedoeling uiteraard tot actie te prikkelen, teneinde datgene wat onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid is, zo mogelijk te verbeteren. Daartoe is te meer reden vanwege het gevoel van malaise dat in veel breder kring dan alleen het CDA bezig is zich te verspreiden. Het zou niet vreemd zijn, indien dit algemene gevoel van scepsis zich tot in het CDA voortplant; en dat zou voor het karakter en de toekomst van onze partij een slechte zaak zijn. Bovendien dragen wij hierin meer dan alleen een partijpolitieke verantwoordelijkheid; wij dragen terzake ook een nationale verantwoordelijkheid.

In dit proces van heroriëntatie heeft onze fractie in de Tweede Kamer een scharnierfunctie. Ik denk dat de eerlijkheid gebiedt te onderkennen, dat onze fractie in dit opzicht zwak is. Er is een gat tussen de fractievoorzitter die op een beweeglijke en spirituele wijze het beleid verpersoonlijkt enerzijds en het modale kamerlid en de backbenchers anderzijds. Het is natuurlijk volstrekt onmogelijk dat een fractie van omstreeks vijftig personen uitsluitend, of zelfs maar in hoofdzaak uit bijzonder begaafde personen zou bestaan; dat is ook niet nodig. Het doorsnee kamerlid kan in een fractie een bijzonder waardevol onderdeel leveren. Dat neemt echter niet weg, dat rondom een fractievoorzitter een (be-

perkt) aantal personen gevonden moet kunnen worden, dat aan het beleid van de fractie als totaliteit reliëf geeft terzake van de belangrijkste beleidsvelden. Zo'n fractieteam moet niet alleen volgen wat van de kant van de regering aan de orde wordt gesteld, maar in staat zijn zelf analytisch, vindingrijk, spiritueel maatschappelijke trends te onderkennen en een daarop passende beleidslijn te ontwerpen. Ik denk dat wat wij missen, het bedrijven is van dit type politiek. Dit is de individuele kamerleden niet te verwijten; het is wél een signaal op welke wijze onze kandidatenlijst bij de volgende verkiezingen op te stellen. Nu wij iets minder behoeven te letten op bloedgroepen, ontstaat ruimte rondom de fractievoorzitter een centraal fractieteam te formeren in de zin zoals ik hierboven bedoelde; eventueel te recruter buiten de zittende kamerleden om. Voorts heb ik reeds eerder geschreven dat in een zo grote fractie als het CDA m.i. een interne hiërarchie onvermijdelijk is. Alle fractieleden zijn als gekozen volksvertegenwoordigers weliswaar aan elkaar gelijk, maar willen zij in fractieverband goed kunnen functioneren, dan zijn zij toch ook niet gelijk.

Ik denk dat het partijbestuur voorts de eerstgeroepene is in onze partij aan ontwikkelingen in de richting van meer verdieping van beleid en aan het zoeken van een passende stijl vaart te geven. Daartoe is overigens nodig, dat het partijbestuur zelf er echt van overtuigd is, dat in dit opzicht een achterstand is in te halen. Ik denk dat met name de voorzitter daarin ook persoonlijk een heel belangrijke functie kan vervullen. Misschien zelfs wel een onvervangbare functie. Een keuze voor een accentverlegging in het optreden van het CDA zou kunnen meebrengen de noodzaak van een accentverlegging door partijbestuur en voorzitter bij de uitoefening van hun moeilijke taak.

Dit artikel bevat geen afgeronde oordelen,

noch over de situatie in de partij, noch over de afzonderlijke onderwerpen die ter sprake zijn gekomen. Het is wel een poging een zeker onbehagen te verwoorden, om te prikkelen ons rekenschap te geven van de weg waarop wij ons als CDA bevinden en om te voorkomen dat de bij zo velen ruimschoots aanwezige principiële betrokkenheid tot het CDA versteent in scepsis en onverschilligheid.

Misplaatste gerustheid is voor een principiële partij misschien nog bedreigender dan overdreven ongerustheid.

